

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15(477)“1903/1914”   **А.І. Козаченко**, канд. юрид. наук, доцент
*Полтавський факультет
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого, м. Полтава*

ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ ЗА ПЕРЕГЛЯД ПОЛОЖЕННЯ 1890 р. НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОГО ЗЕМСТВА (1903 – 1914 рр.)

Реформа місцевого самоврядування в Україні зумовлює зростання наукового інтересу до проблеми земського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [15; 24; 27]. З огляду на це може стати корисним досвід (як позитивний, так і негативний) підготовки до проведення земської реформи й еволюції земських установ у період буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. й після її придушення.

Метою даної статті є розгляд проектів земської реформи, а також фактичних змін, що торкнулися: а) земської виборчої системи; б) структури, чисельного складу й порядку діяльності земських установ; в) повноважень земств.

Антидемократичний характер земської реформи 1890 р. викликав незадоволення прогресивної частини земців і стимулював розвиток земського ліберально-демократичного руху. На початку ХХ ст. ліберально налаштовані науковці – фахівці у галузі державного права В.М. Гессен, В.В. Івановський, М.М. Коркунов, М.І. Свешніков, Б.Н. Чичерін дослідили земське питання й заклали теоретичні підвалини реформи земського самоврядування [3, с. 120]. Соціально-економічна й політична криза Російської імперії сприяла активізації діяльності земств щодо перегляду Положення про губернські й повітові земські установи 1890 р. (далі – Положення 1890 р.). Яскравим прикладом земського ліберально-демократичного руху була діяльність напівлегального гуртка “Бесіда”, членами якого були гласні Полтавського земства В.В. Баратинський і О.Ф. Русов [17, с. 204, 205]. У 1901-1902 рр. царський уряд здійснив низку заходів, спрямованих на придушення демократичних поглядів серед земців. Зокрема, міністр МВС В.К. Плеве прийняв рішення про заборону діяльності Полтавської статистичної комісії, яка, на його думку, була революційно спрямована [2, с. 85-112]. Проте навесні 1903 р. уряд змушений був визнати необхідність проведення земської реформи і створив з цією метою спеціальну урядову комісію. Для участі в підготовці проекту реформи комісія ініціювала створення земських місцевих комітетів, які напрацювали низку рекомендацій стосовно демократизації земської виборчої системи, вдосконалення структури земських установ і розширення їх повноважень [28, с. 6-89]. Вона розглянула рекомендації комітетів і на цьому припинила своє функціонування, оскільки із 203 повітових земств 96 не підтримали проведення реформи, а 77 (у тому числі й Полтавське земство) виступили за відновлення чинності Положення 1864 р. [4, с. 684].

Восени 1904 р. частина губернських земств, серед них і Полтавське, виступили із заявами про необхідність проведення демократичних реформ у Росії [2, с. 147; 4, с.

603]. Це змусило імператора Миколу II ухвалити указ про підготовку до проведення земської реформи. Імператорський указ містив проект, який накреслював основні напрямки проведення останньої й надавав право земствам внести на розгляд уряду власні пропозиції. Одним з основних напрямків реформи, з погляду земств, повинна була стати демократизація земської виборчої системи. Однак урядовий проект не передбачав відмови від антидемократичної системи виборів, установлені Положенням 1890 р. Розглянувши навесні 1905 р. питання проведення земської реформи, повітові земства не підтримали приписів урядового проекту. Константиноградські повітові земські збори ініціювали впровадження всестанових виборів, зниження майнового цензу до 75 десятин для землевласників і до 7,5 тис. руб. для підприємців, надання виборчих прав жінкам [7, с. 220]. Восени 1905 р. Полтавські губернські земські збори, врахувавши результати розгляду повітовими земствами урядового проекту, одностайно відхилили його [5, с. 16]. Згодом фракція кадетів вносила на розгляд I й II Державних дум проекти земської виборчої системи, які, проте, залишилися без розгляду. Лише 5 жовтня 1906 р. імператор прийняв укази “Про відміну деяких обмежень у правах сільських обивателів” і “Про зміни організації селянського представництва в земських установах”, які вносили окремі зміни до системи земських виборів. Згідно із зазначеними указами селяни отримали право брати участь у виборах у складі виборчого з’їзду землевласників і підприємців, якщо їм це дозволяв майновий ценз, а за Положенням 1890 р. Земські збори отримали право обирати на посаду голови управи не тільки дворян, а й представників інших станів [29, с. 111].

Отже, ці імператорські укази розширили виборчі права сільських виборців і послабили адміністративний контроль за виборами, однак не скасували становий і ценовий характер земських виборів, зберегли переваги за дворянством, що викликало незадоволення частини земців. Але навіть такі незначні демократичні зміни спричинили протидію місцевої адміністрації. Так, 1907 р. Полтавське Губернське присутствіє по земських і міських справах (далі – присутствіє) скасувало вибори губернських гласних у Константиноградському повіті [8, с. 183]. Офіційно підставою для цього було порушення законодавства про вибори, а фактично – обрання губернськими гласними представників від селян. Тому земства знову почали наполягати на необхідності проведення докорінної реформи. Проблему демократизації земської виборчої системи в липні 1907 р. розглянув загальноземський з’їзд. Це змусило уряд створити комісію під керівництвом міністра МВС О.Г. Булигіна, яка підготувала новий проект земської виборчої реформи. У серпні 1907 р. комісія Полтавського губернського земства згідно з постановами загальноземського з’їзду подала власний “Проект правил для избрания уездных и губернских земских гласных”. Проект надавав виборчі права жінкам і відмовлявся від існуючої станової системи виборів. Натомість він передбачав п’ятикуріальну виборчу систему (вибори повинні проводитися по 5-ти повітових виборчих з’їздах: землевласників, дрібних землевласників, уповноважених від сільських громад, власників нерухомості в містах і дрібних власників нерухомості в містах), основу якої становив майновий ценз на землю та іншу нерухомість, передбачений Положенням 1890 р. Проект відносив до компетенції Губернської ради, а не присутствія (як це було за Положенням 1890 р.) розгляд справ про порушення законодавства під час виборів. Щодо інших питань порядок проведення виборів залишався без принципових змін [23, с. 3-9]. Однак повітові

земства, розглянувши проект, визнали його недосконалим. Так, Хорольські земські збори виступили проти надання виборчих прав жінкам [22, с. 58-60]. Отже, як зміст проекту, так і результати його обговорення повітовими земствами свідчать про неготовність земських гласних до демократизації виборчої системи.

У 1908 р. фракції конституційних демократів і соціал-демократів подали проекти реформи земської виборчої системи до III Державної думи. Основу проекту кадетів становили названа вище п'ятикуральна система й помітно зменшена сума майнового цензу, що давало право на участь у виборах значно більшій чисельності виборців. Проект соціал-демократів передбачав упровадження дійсно демократичної системи виборів – всезагальних, рівних, прямих при таємному голосуванні [5, с. 175].

У 1913 р. земства знову повернулися до проблеми необхідності реформування виборчої системи – втілення в життя всестанового принципу, перегляд майнового цензу (але не зняття його взагалі), надання виборчих прав жінкам, які мають вищу або середню освіту [6, с. 390]. Проте небажання уряду запровадити демократичну земську виборчу систему, підтримка урядової політики з боку місцевої адміністрації та дворянства, а також брак послідовної й чітко визначеної позиції самих земств стали причиною того, що земську виборчу реформу так і не було проведено.

Одним з важливих завдань земського ліберально-демократичного руху була зміна системи земських установ – створення вищого всеросійського земського органу й так званої дрібної земської одиниці – волосного земства. Створення вищого земського органу мало на меті запровадження парламенту, оскільки місцеве самоврядування не передбачало його існування. З метою заснування всеросійського земства стало практикуватися проведення загальноросійських земських з'їздів. Вперше такий з'їзд відбувся 1879 р. у Москві [26, с. 122]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулося кілька з'їздів у Москві й Харкові [2, с. 114]. З'їзд земських представників, що проходив у квітні 1905 р. в Москві, виступив із пропозицією створити Державну земську раду – вищий всеросійський земський орган [2, с. 159]. Але після запровадження Державної думи необхідність у такій установі автоматично відпала.

За необхідність заснування волосного земства в 1903 р. виступили 5 із 15 повітових місцевих комітетів Полтавської губернії [28, с. 83-89]. Можливість його створення передбачав імператорський указ від 12 грудня 1905 р. про проведення земської реформи, згідно з яким волосне земство повинне складатися зі зборів – розпорядчого органу й управи – органу виконавчого. Волосні земські збори мали налічувати в середньому від 40 до 50 гласних. Даний проект реформи було підтримано земствами. Але частина земств повітових виступила з власними рекомендаціями. Так, Константиноградське пропонувало збільшити число волосних гласних до 50-60 осіб [7, с. 226]. Урешті-решт урядовий проект реалізовано не було і система земських установ, передбачена Положенням 1890 р., залишилася без змін.

Внутрішня організаційна структура земських зборів не зазнала принципових змін, але процес формування нових комісій, комітетів і рад продовжувався. При Полтавських губернських й повітових земських зборах почали діяти постійні комісії – адміністративна, архівна, благочинна, юридична, комісія з народної освіти, а також тимчасові – з організації продажу насіння зернових культур, з прийому коней від населення [9, с. 87-107]. Земські збори сформували нові комітети (опіки, народної тверезості) і ради (училищну, опікунську та ін.) [9, с. 186; 22, с. 122-124]. За підрахунками В.Ф. Абрамова, у Казанському земстві станом на 1914 р. діяло близько

20 комісій і рад [1, с. 141]. Діяльність земських зборів, спрямована на формування нових структурних одиниць, не влаштувала царський уряд і місцеву адміністрацію. Так, 1906 р. Полтавське губернське присутствіє прийняло постанову про скасування виборів губернських гласних до окремих комісій [1, с. 65-68].

Проект земської реформи 1907 р. Полтавського земства передбачав суттєве збільшення чисельного складу земських зборів. Число повітових гласних залежно від кількості населення повіту повинно становити від 45 до 75 осіб (за Положенням 1890 р. повітові збори налічували від 25 до 37 гласних) [23, с. 3; 19, с. 376, 377]. Чисельний склад губернських зборів (за проектом) згідно з квотою мав формуватися по 6 осіб від кожного повітового земства. Таким чином, Полтавські губернські збори повинні налічувати 90 гласних (за Положенням 1890 р. – 62 гласних) [23, с. 3; 19, с. 377]. Проект не передбачав зміну трирічного строку каденції гласних.

Земства зверталися до уряду з пропозиціями про зміну порядку діяльності земських зборів. У 1903 р. Полтавські губернські земські збори рекомендували внести зміни до законодавства про проведення 2-х чергових сесій упродовж року [25, с. 13-15], оскільки під час чергової сесії їм доводилося розглядати понад 100 питань. Надмірна завантаженість і необхідність термінового вирішення окремих справ змушували земства щорічно проводити надзвичайні або екстрені засідання, що викликало незадоволення частини губернських гласних. Однак уряд відхилив таку пропозицію, натомість санкціонував проведення двічі-тричі впродовж року надзвичайних засідань земських зборів [19; 20; 25, с. 2, 3].

Під тиском демократично налаштованих земств у 1905 р. уряд скасував цензуру на оприлюднення земських матеріалів. Скориставшись цим, Полтавські губернські земські збори опублікували статистичний звіт про роботу надзвичайних засідань, що проходили в 1905 р. [19; 20]. Наступного року розпочала виходити Полтавська земська газета. Але з 1907 р. уряд установив обмеження на оприлюднення друкованих видань.

Земства не ініціювали зміну механізму формування управ і збільшення їх чисельного складу. Незважаючи на те, що указ від 5 жовтня 1906 р. надавав земствам право обирати голову і членів управи з представників будь-якого стану, фактично ці посади займали виключно дворяни. Навіть Кременчуцьке повітове земство, яке традиційно відзначалося своїми ліберально-демократичними позиціями, обирало до управи, як правило, не більше одного представника від підприємців або селян [19, с. 42]. Законодавство не передбачало посади заступника голови управи, але земства обирали на цю посаду одного з членів управи, що сприяло підвищенню ефективності управління.

За земським законодавством збори не мали права розпустити управу або усувати з посад окремих її членів. Вони й не наполягали на наданні їм такого права, бо могли порушити питання про це перед присутствієм і під їх тиском управа могла подати у відставку [18, с. 502, 511]. Так, 16 січня 1906 р. Полтавська губернська управа вимушена була в повному складі подати у відставку, а наступного дня земські збори обрали новий її склад. Але головою управи гласні переобрали Ф.А. Лизогуба [10, с. 7, 8], зважаючи на його авторитет і досвід. У грудні 1906 р. Полтавські губернські збори змусили активних учасників земського ліберально-демократичного руху – колишніх депутатів І Державної думи П.І. Чижевського й Л.Н. Яснопольського залишити управу [11, с. 1].

Найпомітнішою зміною в структурі земських установ стало створення в 1908 р. з ініціативи Полтавського земства Обласної переселенської організації. У 1910 р. Полтавські губернські земські збори за участі представників від 5-ти губернських земств прийняли Статут Південно-російської обласної переселенської організації, керівними органами якої були з'їзд і бюро. З'їзд – розпорядчий орган, що формувався шляхом делегування представників від губернських земств; бюро – орган виконавчий, сформований з'їздом. Бюро функціонувало при Полтавській губернській управі на чолі з її головою. Отже, робота по забезпеченню діяльності Переселенської організації покладалася на Полтавську губернську управу. Ця організація провела велику роботу щодо переселення безземельних і малоземельних селян до Сибіру й Далекого Сходу [30, с. 51, 52].

Земства не влаштував обсяг повноважень, установлений Положенням 1890 р., про що в 1903 р. заявили більшість повітових місцевих комітетів [28, с. 52-56]. Імператорський указ від 4 грудня 1904 р. про реформування земств і рескрипт від 18 лютого 1905 р. про створення особливої комісії для розробки законопроекту про Державну думу стимулювали діяльність земств на розширення власних повноважень. У 1905 р. Полтавські губернські земські збори надіслали петицію імператору, у якій звинуватили того в бездіяльності щодо обіцяної демократизації державного ладу й заявили про намір розглянути питання про необхідність прийняття конституції Росії і встановлення конституційної монархії [20, с. 51]. Але міністр МВС О.Г. Булігін категорично заборонив розгляд земськими зборами питань, що виходять за межі їх компетенції. У відповідь на це Полтавські губернські збори одноставно ухвалили постанову про оскарження рішення міністра МВС [4, с. 620]. Така діяльність земства свідчить про намагання отримати законодорадчі повноваження і здійснювати політичні функції.

Розглянувши указ від 4 грудня 1904 р., Константиноградські повітові земські збори в травні 1905 р. внесли низку пропозицій про розширення земських повноважень, а саме надати земствам права: (а) виконавчої влади; (б) незалежності від місцевої адміністрації; (в) вступати у відносини між собою; (г) повітовим – приймати постанови, обов'язкові для виконання на території повіту; крім того, позбавити МВС та інші центральні органи управління права контролювати діяльність земств [4, с. 210-213]. Цей проект мав окремі недоліки, але загалом пропонуване розширення земських повноважень відповідало принципам місцевого самоврядування.

Проте царський уряд не міг піти на таке розширення повноважень земств, тому що створення повноцінних органів місцевого самоврядування суперечило підвалинам самодержавного ладу. Однак під тиском земського ліберально-демократичного руху й революційних подій 1905-1907 рр. уряд був змушений частково їх розширити. Так, представників від губернських земств було включено до складу особливої комісії на чолі з міністром МВС О.Г. Булігіним, яка була заснована в травні 1905 р. для підготовки законопроектів про створення Державної думи [20, с. 61]. Губернські земські збори отримали право обирати 4-х представників до Ради при Раді міністрів, чим скористалося й Полтавське земство [10, с. 13, 16]. За Положенням про вибори до Державної думи 1905 р. земські виборці отримали право брати у них участь (ст. 3, 12). На повітові земства покладалося фінансування виборів (ст. 21), а повітові земські управи повинні були формувати списки останніх (ст. 30). Відповідно до законодавства представництво в Державній думі від Полтавської губернії ста-

новило 12 осіб [14, с. 40, 41, 45, 50]. До I і II Державних дум виборці обрали 3-х, а до III і IV – 6-х земських гласних [16, с. 75-84]. Маніфест “Про зміну установ Державної ради й перегляд установ Державної думи” 1906 р. надавав право губернським земствам обирати по одному представнику до Державної ради [14, с. 105]. Полтавські губернські збори в 1906 р. представником до Державної ради обрали С.С. Бразоля, а в 1912 р. – князя М.Б. Щербатова [16, с. 104, 105].

Розширення земських повноважень відбулося у зв’язку з проведенням Столипінських реформ. Указом від 4 березня 1906 р. передбачалося створення губернських і повітових землевпорядних комісій, які формувалися з чиновників місцевої адміністрації й представників від земств.

Положення 1890 р. не передбачало повного підпорядкування повітових земств губернському, що є характерною ознакою місцевого самоврядування. Але губернські земства прагнули встановити вертикаль влади, що викликало активну протидію земств повітових. Це отримало назву “уездничество” (від слова “уезд” – повіт), яке було компонентом земського ліберально-демократичного руху [5, с. 75-79]. Повітові земства намагалися відстоювати свої права в Губернському присутствії й Сенаті. У 1910 р. Полтавське повітове земство порушило перед Сенатом питання про незаконне стягування губернським земством коштів на утримання губернської соматичної лікарні. Сенат визнав у діях останнього порушення законодавства й зобов’язав його сплатити повітовому земству майже 124 тис. руб. [13, с. 25, 26].

Вимоги земства про обмеження адміністративного контролю за їх діяльністю залишалися поза увагою уряду. Навпаки, посилювався губернаторський контроль за проведенням виборів губернських гласних і членів управ. Почастішали випадки відмови губернатора в затвердженні голів управ [4, с. 357, 358]. У 1914 р. Полтавський губернатор О.К. Багговут пропонував Міністерству внутрішніх справ обмежити доступ українців до органів управління. Посилювався контроль губернатора й за фінансовою діяльністю земств, про що свідчать його протести на земські кошториси [21, с. 9]. У зв’язку з народними виступами й активною ліберально-демократичною діяльністю Кременчуцьке земство з жовтня 1905 р. по січень 1907 р. перебувало під наглядом тимчасового генерал-губернатора.

У грудні 1904 р. Полтавське губернське земство звернулося до уряду з пропозицією ліквідувати присутствія [4, с. 603], на яке за Положенням 1890 р. покладалися функції адміністративного нагляду за діяльністю земств. Такі рекомендації від повітових земств Полтавської губернії надходили до уряду й у 1905 р. [5, с. 26]. Це стало однією з причин загострення відносин між присутствієм і земствами. Полтавське земство намагалося оскаржувати рішення останнього в Сенаті [19, с. 65-69]. Згодом відносини між ними нормалізувалися й на практиці присутствіє стало виконувати переважно консультативну й узгоджувальну функції.

Таким чином, земський ліберально-демократичний рух, активним учасником якого було Полтавське земство, не призвів до проведення земської демократичної реформи. У період 1903 – 1914 рр. земська виборча система, чисельний склад і функціонування земств принципових змін не зазнали, процес одержавлення земств тривав, що особливо було помітно в період столипінських реформ на прикладі залучення гласних до роботи у складі державних органів.

Список літератури: 1. *Абрамов В.Ф.* Организация земских учреждений и их органов (по материалам Среднего Поволжья) // Сов. гос-во и право. – 1991. – №8. – С. 134-141. 2. *Белокопский И.П.* Земство и

конституция. – М.: Образование, 1910. – 183 с. **3. Верецагин А.Н.** Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). – М.: Междунар. отношения, 2002. – 192 с. **4. Веселовский Б.** История земства за 40 лет. – Спб.: Изд. О.Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 708 с. **5. Веселовский Б.** История земства за 40 лет. – Спб.: Изд. О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 696 с. **6. Жилкин И.** Характерные уездные земские собрания в Черниговской, Нижегородской, Полтавской и Тамбовской губерниях // Вестн. Европы. – Спб., 1913. – С. 383-392. **7. Журналы и постановления XXXXI очередного Константиноградского уездного земского собрания 1905 г.** – Константиноград: Скоропечат. В. Ицковича, 1905. – 259 с. **8. Журналы и постановления XXXXIII очередного Константиноградского уездного земского собрания 1907 г.** – Константиноград: Скоропечат. В. Ицковича, 1907. – 246 с. **9. Журналы Лохвицкого очередного уездного земского собрания XXXXIV созыва 1908 г.** – Лохвица: Тип. Н. Дельберга, 1909. – 248 с. **10. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXXI очередного созыва 1905 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – 184 с. **11. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXXII очередного созыва 1906 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1907. – 161 с. **12. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXXVII очередного созыва 1911 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1911. – 235 с. + 263 с. **13. Журналы Полтавского чрезвычайного губернского земского собрания 1912 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1912. – 39 с. **14. Калинычев Ф.И.** Государственная дума в России: Сб. документов и материалов. – М.: Юрид. лит., 1957. – 645 с. **15. Носенко О.В.** Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті роки XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2006. – 20 с. **16. Павловский И.Ф.** Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава: Тов-во “Печатного дома”, 1914. – 294 с. **17. Пирумова Н.М.** Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. – М.: Наука, 1977. – 287 с. **18. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1890 г.** // Полн. собр. законов Рос. империи. – Спб., 1893. – Собр. 3. – Отд. 1. – Т. X. – № 6927. – С. 367-399, 493-511. **19. Полтавское экстренное губернное земское собрание 23-24 марта 1905 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – 101 с. **20. Полтавское экстренное губернное земское собрание 30-31 мая 1905 г.** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – 99 с. **21. Постановления земских собраний за 1914 г. очередного созыва и чрезвычайных созывов с докладами управы.** – Кременчуг: Тип. И. Дохмана, 1915. – 454 с. **22. Постановления Хорольского очередного уездного земского собрания XXXXIII созыва 1907 г.** – Хорол: Тип. Л. Затуренского, 1908. – 184 с. **23. Проект правил для избрания уездных и губернских земских гласных.** – Полтава: Б. и., 1907. – 12 с. **24. Рубан Н.М.** Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк: Донец. нац. ун-т, 2004. – 20 с. **25. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1895 по 1906 гг.).** – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – Вып. 1. – Т. 1. – 583 с. **26. Скакун О.Ф.** Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине // Сов. гос-во и право. – 1982. – №3. – С. 119-126. **27. Сташенко С.І.** Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2004. – 20 с. **28. Шидловский С.И.** Земство: Свод тр. местн. комитетов по 49 губерниях Европ. России. – Спб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. – 126 с. **29. Шутов А.Ю.** Политические дискуссии о земской избирательной системе в России начала XX века // Вестник МГУ: Сер. 12: Полит. науки. – 1998. – №6. – С. 103-119. **30. Якименко М.** Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 130 с.

Надійшла до редакції 29.08.2007 р.